

UDK 27-234=163.42"14/20"

27-246=163.42

81`255.4:2

<https://doi.org/10.53745/bs.95.2.14>

Primljeno: 20. 5. 2025.

Prihvaćeno: 24. 6. 2025.

Izvorni znanstveni članak

Teološke pretpostavke i prevoditeljske kompetencije za prijevod Svetog pisma*

Theological Presuppositions and Translator Competencies in the Translation of the Holy Scripture

Taras Barščevski

Sažetak

Članak istražuje teološke pretpostavke i prevoditeljske kompetencije nužne za prijevod Svetog pisma kao riječi Božje. U središtu rada nalazi se pitanje: kako prevesti Sveto pismo kao riječ Božju – živu, djelotvornu i spasenjsku poruku – upućenu današnjem čovjeku? Polazeći od međupovezanosti teksta, autora i čitatelja, autor pokazuje da biblijski prijevod dodaje novi sloj toj strukturi, preuzimajući funkciju izvornoga teksta za čitatelja koji ne poznaje biblijske jezike. U prvom dijelu članka donosi se teološko-jezična analiza hrvatskih prijevoda Novog zavjeta na temelju odabranih tekstova, s naglaskom na razlike koje proizlaze iz jezičnih, komunikacijskih i teoloških izbora. Pokazuje se da prevoditeljske odluke ne određuju samo stil i jasnoću nego i teološku poruku te način na koji suvremeni čitatelj prima riječ Božju. Time se uspostavlja tijesna veza između egzegetske interpretacije, osjetljivosti prema jeziku naslovnika i sposobnosti posredovanja Riječi u njezinoj djelotvornoj i življenoj dimenziji. U drugom dijelu iznose se temeljne kompetencije biblijskog prevoditelja: poznavanje izvornih jezika i njihova konteksta, vrsnost u jeziku primatelja, komunikacijska osjetljivost te, iznad svega, duhovna zrelost i osobni odnos s Bogom. Prijevod se tako ne svodi na tehnički ili filološki čin, nego postaje proces vjerničkog posredovanja unutar zajednice kojoj je Riječ upućena. Zaključno, prijevod Svetog pisma nije tek prijenos s jezika na jezik, nego i s teksta u život. U tom se procesu prevoditelj oblikuje kao posrednik poruke spasenja, pozvan na točnost, jasnoću, vjernost i svijest o vlastitim granicama kako bi riječ Božja mogla progovoriti suvremenom čovjeku.

Ključne riječi: biblijski prijevod, teologija prevođenja, prevoditeljske kompetencije, Novi zavjet, hrvatski biblijski prijevodi, riječ Božja

* Članak je napisan u sklopu četverogodišnjeg znanstveno-istraživačkog projekta *Egzegetski instrumentarij Novoga zavjeta* (EGZEGETINSTR), koji provodi Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, a financiran je iz sredstava Hrvatske zaklade za znanost.

Abstract

The article explores the theological presuppositions and translator competencies necessary in the translation of the Holy Scripture as the Word of God. At the heart of the study lies the question: how can the Bible be translated as the Word of God, a living, effective, and salvific message, addressed to contemporary humanity? Starting from the interconnectedness of text, author, and reader, the author argues that biblical translation adds a new layer to this structure, assuming the role of the original text for readers unfamiliar with biblical languages. The first part presents a theological-linguistic of Croatian Bible translations of the New Testament, based on selected texts, highlighting the differences arising from linguistic, communication and theological choices. It becomes evident that translation decisions determine both the style and clarity, as well as theological message and the way the contemporary reader receives the Word of God. This reveals a close link between exegetical interpretation, sensitivity to the receptor language, and the capacity to mediate the Word in its effective and lived dimension. The third part outlines the fundamental competencies of the biblical translator: knowledge of the original languages and their contexts, proficiency in the target language, communication sensitivity, and above all, spiritual maturity and a personal relationship with God. Translation is thus not merely a technical or philological task, but a process of faithful mediation within the community to which the Word is addressed. In conclusion, the translation of the Holy Scripture is not merely a transfer from one language to another, but from text to life. In this process, the translator becomes a mediator of the message of salvation – called to accuracy, clarity, fidelity, and awareness of the limits of their own understanding – so that the Word of God may speak to the contemporary reader.

Key words: biblical translation, theology of translation, translational competencies, New Testament, Croatian biblical translations, Word of God

Uvod

Svako ozbiljno tumačenje, uključujući i biblijski tekst, obuhvaća tri nerazdvojive dimenzije: tekst, autora i čitatelja. Nijedna od njih ne smije biti izdvojena ni pretjerano naglašena jer istinsko razumijevanje proizlazi iz sposobnosti pristupiti im kao jedinstvenoj cjelini. Biblijski tekst tako već u sebi nosi vlastiti ključ za razumijevanje. Autor svoju poruku ugrađuje u narativnu strukturu, u odnose među likovima i redoslijed događaja, pa je značenje ponajprije sadržano u samom tekstu, a ne isključivo u njegovu povijesnom ili kulturnom kontekstu. Ipak, pogled na tekst ne može isključiti autora. Tekst koji se odvaja od svoga izvornoga govornika gubi dubinu i jedinstvenost koja ga obilježava. U slučaju Svetog pisma autorstvo nije ograničeno samo na biblijske pisce ili na zajednicu koja je tu riječ primila, sačuvala, ponovno čitala i aktualizirala u vlastitoj povijesti, nego počiva ponajprije na samom Bogu, koji govori po svom

Sinu – vječnoj Riječi. Treća dimenzija tumačenja obuhvaća čitatelja, to jest slušatelja Božje riječi, kojemu je ta riječ upućena u njegovu jeziku, vremenu i životnom kontekstu, kako bi je mogao čuti, razumjeti i njome živjeti (Maggioni 1999, 12–14).

Toj već složenoj strukturi jedinstva teksta, autora i čitatelja prijevod pridodaje još jedan sloj. Ulogu izvornog teksta preuzima prijevod u kojem se često gube jezične, leksičke i stilističke razlike izvornika među pojedinim knjigama te se predstavlja kao stilistički jedinstvena knjiga – *Biblia* (u jednini), a ne više zbirka knjižica – τὰ βιβλία (u množini). Biblijskim piscima ili hagiografima »koje je Bog upotrijebio da bi oni – služeći se svojim sposobnostima i silama – pod njegovim djelovanjem u njima i po njima, kao pravi autori pismeno predali sve ono i samo ono što on hoće« (Drugi vatikanski koncil DV 2008, 11) – pridružuje se prevoditelj (ili prevoditelji) čije »nadahnuće« ne dolazi iz izravne objave, već iz vlastite vjere, znanja i životnog iskustva. Pojedinačnim adresatima i konkretnim zajednicama kojima je poruka spasenja izvorno bila upućena danas se pridružuju novi čitatelji i vjernici koji zajedno tvore »sveti puk – ujedinjen sa svojim pastirima – sveudilj postojan u apostolskom nauku i zajedništvu te u lomljenju kruha i molitvama (usp. Dj 2,42 gr.)« (Drugi vatikanski koncil DV 2008, 10).

Prijevod tako dodaje novi sloj, ali ne zamjenjuje izvorni tekst. Riječ spasenja koju je Bog u svome Sinu izrekao svojem narodu ostaje ista: njezin se sadržaj ne mijenja, ali ona, zahvaljujući prijevodu, poprima novi oblik i progovara na drukčiji način – tako da je i današnji čovjek može čuti, razumjeti, prihvatiti i ostvariti u vlastitom životu. Drugim riječima, i biblijski prijevod prenosi Riječ Božju, a s njom i poruku spasenja – jednako kao što je to činila i riječ biblijskih pisaca bez obzira na njihova ljudska ograničenja i na odbacivanje onih koji ju nisu razumjeli.

Ako je, dakle, za ozbiljno tumačenje biblijskoga teksta nužno uvijek držati zajedno tekst, autora i čitatelja, to isto vrijedi i za prijevod ako i on želi sadržavati riječ Božju. Prijevod biblijskoga teksta, ma koliko bio vjeran svom izvorniku i pažljiv prema svim mogućnostima izvornog jezika i povijesnom kontekstu u kojem je nastao, kako bi mogao prevesti, to jest, prenijeti riječ Božju iz jednoga jezika u drugi, mora veoma ozbiljno uzeti u obzir i druge dvije dimenzije: autora i čitatelja. Prihvatiti nadahnuće Svetog pisma znači veoma se ozbiljno postaviti prema tekstu koji je nastao pod Božjim djelovanjem, a u granicama sposobnosti i mogućnosti samog hagiografa jer – kao što je pisao sveti Jeronim u Poslanici Pamahiju o najboljem načinu prevođenja (Epist. 57, 5, 2) (Jeronim 1990, 112) – i u redu riječi (*verborum ordo*) krije se otajstvo (*mysterium*)

(Barščevski 2023, 104), a ipak taj ljudski izraz riječi ne apsolutizirati. I dimenzija slušatelja ili čitatelja od presudne je važnosti jer upravo ona očituje aktualnost i djelotvornost Božje riječi, koja »onima koji je primaju daje moć da postanu djeca Božja: onima koji vjeruju u Isusovo ime« (usp. Iv 1,12).

Odlučujuću ulogu u prijevodu biblijskog teksta s izvornih jezika na jezik čitatelja, a time i u prenošenju zapisane riječi Božje u život vjernika ima prevoditelj. Iako Britansko i inozemno biblijsko društvo (*British and Foreign Bible Society*) ne donosi u svojim izdanjima imena – s iznimkom pojedinih slučajeva – svojih prevoditelja, pridržavajući se temeljnog načela objavljivanja i distribucije Biblija »bez bilježaka ili komentara« (*without note or comment*) (Canton 1910, 18; de Vries 2016, 333–335), a i na hrvatskom su se jeziku pojavili prijevodi u kojem su prevoditelji ostali anonimni, čime se htjelo istaknuti – prema riječima Đurđice Garvanović–Porobija »da nije značajno tko je radio, nego što ona jest: Riječ koja mijenja život i donosi spasenje« (Babić 2018, 115–116; Knežević 2019, 253–262), većina hrvatskih biblijskih prijevoda nosi naziv prema prezimenima svojih prevoditelja. Radi primjera možemo samo spomenuti Kašićevu Bibliju (1622. – 1637.), Katančićevu Bibliju (1831.), Škarićevu Bibliju (1858. – 1861.), Šarićevu Bibliju (1941. – 1942.), a tako Zagodin Novi zavjet (1925.), Dudin i Fućakov Novi zavjet (1973.), Grubišićev Stari zavjet (1973.), Raspudićev Novi zavjet (1987.), Rupčićev Novi zavjet (1967.; 1999.) itd.¹ Danas su takvi individualni prijevodi sve više iznimka nego pravilo jer su novi prijevodi uglavnom rezultat suradnje brojnih bibličara, teologa, jezikoznanaca, iako njihova imena uglavnom ostaju anonimna, no u ovim slučajevima anonimnost prevoditelja često je kompenzirana, ako se tako možemo izraziti, autoritetom izdavača, koji poziva bibličare, jezikoslovce, prevoditelje i druge stručnjake na suradnju, organizira njihov rad te definira ciljeve i metodologiju prijevoda.²

U ovom članku želimo istražiti ovisnost biblijskog prijevoda u posredovanju Božje riječi kao žive, djelotvorne i spasenjske poruke upućene današnjem čovjeku o teološkim pretpostavkama i prevoditeljskim kompetencijama pojedinih prevoditelja. Drugim riječima, koji su nužni uvjeti da bi prijevod sa-

¹ Povijest nastanka i kratak pregled tih i drugih prijevoda mogu se naći u: Babić 2018; Cifrak 2018, 23–49; Jelaska 2022, 447–477; Jelaska i Barščevski 2022, 478–483; Jembrih 2012, 89–101; Knežević 2019.

² Takvim autoritetima za pojedine prijevode su Talijanska biskupska konferencija (*Conferenza episcopale italiana*) za talijanski prijevod *Bibbia CEI*; Njemačka biskupska konferencija (*Deutsche Bischofskonferenz*) i *Evangelische Michaelsbruderschaft* za *Einheitsübersetzung* (jedinstven prijevod na njemačkom jeziku); Nacionalno vijeće Crkava (*National Council of Churches*) za *New Revised Standard Version*, *Oxford University Press* i *Cambridge University Press* za *Revised English Bible*, Španjolska biblijska konferencija za *Sagrada Biblia* na španjolskom jeziku itd.

državao riječ Božju i koje kompetencije mora posjedovati prevoditelj da bi bio prikladan za tako zahtjevan zadatak prevođenja Svetog pisma kao žive riječi Božje. Postoji bogata i raznovrsna literatura posvećena biblijskim prijevodima³ u kojoj se mogu pronaći vrijedna istraživanja posvećena teoriji i metodologiji biblijskoga prevođenja, kao i opća načela koje bi trebalo primijeniti na prijevode te konkretni primjeri više ili manje uspješnih jezičnih transformacija. U ovom istraživanju polazna točka ipak nisu teorijska načela nego konkretni primjeri iz hrvatskih prijevoda Novog zavjeta, na temelju kojih želimo ponajprije procijeniti koliko su pojedini prijevodi uspješno s jezične i teološke perspektive preveli pojedini izraz ili riječ u odnosu na značenje izvornog teksta, ali i prosuditi jesu li sačuvali sposobnost na razumljiv, vjeran i teološki relevantan način prenijeti Božju riječ današnjim naslovniciima Božje objave kojima je ta riječ upućena.

Prevoditelj Svetog pisma mora prevesti ne samo izvorni biblijski tekst s hebrejskog ili aramejskog jezika na jezik primatelja nego i »riječ Božju sadržanu u ljudskim riječima Svetog pisma« (Commissione teologica internazionale 2012, br. 8). S obzirom na to da Božja riječ nadilazi ljudske riječi i ne može biti ograničena ljudskim jezicima, pa tako ni izvornim biblijskim jezicima, nije dovoljno samo »savršeno« prevesti ljudske riječi nego treba »dopustiti« da Bog progovori novim jezicima, a da je čitatelji mogu prepoznati kao riječ Božju u njima poznatom i razumljivom jeziku. Prijevod bi trebao biti kao za oko potpuno neprimjetno staklo koje omogućava vidjeti svijet s onu stranu prozora, a ne zadržavati pogled na sebi svojom izvedbom, sastavom, uzorcima ili posebnostima koji mogu ne samo zamračiti Božju riječ ili je čak iskriviti, nego predstaviti Božju riječ kao ljudsku, a ljudsku kao Božju. Cilj ovoga rada je na temelju konkretnih primjera preuzetih iz hrvatskih biblijskih prijevoda pokazati jezično-komunikacijske vještine i teološke kompetencije prevoditelja te istražiti njihov učinak na cjelovit prijevod Svetog pisma kao Božje riječi.

1. Teološko-jezična analiza biblijskih prijevoda

Ne ulazeći u pojedinosti povezane s biblijskim kanonom i tekstualnom kritikom, može se reći da je Biblija jedna, dok se prijevodi razlikuju ovisno o jeziku

³ Od značajnijih mogu se navesti: Barr 1961; Biver-Pettinger i Shuali 2024; Buzzetti 1973; Kreuzer 2015; Lapipe 2000; Muller 1974; Nida 1964; Steiner 1997; Venuti 1992; Werner 2011, kao i stručni časopis *The Bible Translator*, koji izlazi od 1950. godine, te i više radova posvećenih teologiji biblijskog prijevoda: Bulcke 1984; Črnivec 2010; Dondi 2022; Ellingworth 2002; Wendland 2002.

na koji je prevedena, o prevoditeljima i naslovnici (prema dobi, obrazovanju, konfesionalnoj pripadnosti) te svrsi uporabe (liturgijska uporaba, osobna pobožnost, studijska analiza, kateheza, evangelizacija i misijski rad itd.). Ti čimbenici uvelike utječu ne samo na vokabular i stil nego i na sintaktičku strukturu, razinu formalnosti, ritmičnost, idiomatsku prilagodbu te upotrebu arhaizama ili modernih izraza. Također se prijevodi mogu razlikovati u registru jezika (od klasičnoga do suvremenoga), zvučnosti teksta (osobito u liturgijskoj uporabi), kao i u dodavanju paratekstualnih elemenata poput bilježaka, komentara ili međunaslova, koji mogu olakšati razumijevanje biblijskog sadržaja. No prijevodi se prilagođavaju ne samo svojim čitateljima (slušateljima) i svrsi nego utječu i na jezik primatelja (Gibellini 2011, 13; Besch 2014; Ferrer i Valette 2017; Crystal 2011), među kojima ni hrvatski nije iznimka (Jelaska i Babić 2022, 281).

U tom procesu *translacije* (prenošenja, lat. *translatio*), odnosno prijenosa smisla s izvornog teksta na jezik primatelja, dolazi i do alteracija izvornog značenja, previda, nesporazuma i prevoditeljskih pogrešaka (Eco 2024; Lاپide 2000). Prije svega, riječ je o slučajevima »neprevodivosti« izvornoga teksta, koji može biti toliko nejasan, iskvaren ili tekstualno oštećen da ne dopušta smislen prijevod, ili pak o situacijama u kojima drugi stari prijevodi, poput Septuaginte (LXX), Vulgate ili sirijskoga prijevoda, nude međusobno proturječne inačice bez pouzdane osnove za rekonstrukciju izvornika (Åsberg 2007, 2). K tomu, semantičke osobitosti grčkoga, a posebice hebrejskoga jezika, poput višeznačnosti (polisemije) i značenjske ovisnosti o kontekstu, te niz morfološko-sintaktičkih, stilskih i retoričkih obilježja, čine proces prevođenja složenim i interpretativno zahtjevnim (Tångberg 1973, 302–303). Iako je poznavanje izvornih jezika ključno za razumijevanje biblijskoga teksta i njegovo tumačenje (Hasel 1996, 121–122), prijevod uvelike ovisi i o ciljanom jeziku jer kod prijelaza s jednoga jezika na drugi dolazi do gubitka određenih značenja i interpretacija zato što moderni jezici često ne mogu prenijeti sve nijanse izvornog teksta (Tov 2015, 506). To bi vodilo zaključku da »jezik prijevoda nikada neće u potpunosti moći izraziti značenje izvorišnog jezika« (DaDon i DaDon 2019, 382). Međutim, James Barr smatra da se značenje riječi ipak može precizno utvrditi analizom njihova konteksta i upotrebe, pod uvjetom da se izbjegne preuveličavanje posebnosti biblijskih jezika u teološkoj interpretaciji (Barr 1961, 100–106).

Smisao biblijskog teksta, naime, ne proizlazi ponajprije iz pojedinih riječi ni iz posebnosti jezika na kojem je napisan, već iz cjelokupne poruke teksta, autorom kojega je Bog i koji je nadahnuo ljudske pisce kako bi, bez obzira na vlastite mogućnosti i ograničenja jezika, ipak prenijeli »puni smisao« (*sensus pleni-*

or), odnosno »najdublje značenje teksta, koje je Bog naumio« (Papinska biblijska komisija TBC 1995, 97–99). Pritom prevoditelj ima veoma značajnu, štoviše nezamjenjivu ulogu, jer upravo on »prenosi«, tj. prevodi Riječ Božju s izvornih biblijskih jezika na moderne jezike današnjih naslovnika, kako bi i oni, »primajući riječ poruke Božje, primili ne riječ ljudsku, nego kakva uistinu jest, riječ Božju koja u njima vjernicima i djeluje« (usp. 1 Sol 2,13). Drugim riječima, prevoditelj prevodi ne samo riječi s jednoga jezika na drugi, niti samo smisao koji im je ljudski autor dao, nego samu riječ Božju. Dakle, prevoditelj Svetog pisma treba prenijeti (= prevesti) ne samo riječi i značenje izvornog teksta, učinivši ga istoznačnim i razumljivim suvremenim čitateljima, nego i omogućiti da kroz njegov prijevod dopre vječna i djelotvorna »riječ Božja sadržana u ljudskim riječima Svetoga pisma« (Commissione teologica internazionale 2012, br. 8).

To nas nužno potiče da se, osim o lingvističkim i egzegetskim kompetencijama potrebnima za razumijevanje i tumačenje izvornog teksta te komunikacijskim kompetencijama za prenošenje njegova značenja suvremenim čitateljima, zapitamo i o teološkim kompetencijama prevoditelja Svetog pisma, njihovim motivima te o njihovu osobnom odnosu prema Bogu i s Bogom u vlastitom duhovnom životu. Budući da je riječ o zadaći koja opsegom uvelike nadilazi okvir ovog istraživanja – jer bi uz analizu svakoga biblijskog prijevoda trebalo sastaviti i životopis njegova prevoditelja s posebnim osvrtom na njegov znanstveno-teološki put i duhovni razvoj – ograničit ćemo se na analizu pojedinih biblijskih odlomaka kako bismo na konkretnim primjerima pokušali razlučiti radili se u prijevodu ponajprije o egzegetskim i hermeneutičkim sposobnostima prevoditelja, njegovoj jezičnoj kompetenciji i izvrsnosti u jeziku primatelja, ili pak o njegovim teološkim postulatima i duhovnom životu.

1.1. Jezično-komunikacijske vještine

U mnogim slučajevima čini se da razlike na koje nailazimo u prijevodima ovise ponajprije o jezičnim kompetencijama i sklonostima samih prevoditelja prema jeziku primatelja, njihovu shvaćanju potreba i mogućnosti razumijevanja suvremenih čitatelja te shvaćanju svrhe samog prijevoda.⁴ No jezični odabiri

⁴ Kao primjer može se navesti prijevod na švedski jezik iz 2000. godine, u kojem je prevoditeljski tim Švedskoga biblijskoga društva odlučio ne prevesti 67 mjesta, označivši ih prazninama s crtama unutar uglatih zagrada [—], jer su ih procijenili kao objektivno neprevodive zbog velike tekstualne nesigurnosti izvornoga hebrejskog teksta (Åsberg 2007, 4). Također, i neka druga izdanja, poput Jeruzalemske Biblije ili Biblije TOB, u svojim bilješkama katkada upozoravaju na »iskvareni izvornik« ili »tekst težak za shvaćanje«, premda u samom prijevodu ipak nastoje ponuditi, koliko je moguće, smisaoni tekst.

prevoditelja pokazuju također poznavanje i razumijevanje konteksta i povijesti biblijskih događanja te nastanka svetopisamskih tekstova, kao i osobno shvaćanja biblijske poruke. Pritom se osobna vjera prevoditelja očituje ne samo u teološkim postulatima i intelektualnom razumijevanju sadržaja nego i u njihovu moralnom životu, crkvenoj pripadnosti, vjerničkoj autentičnosti te duhovnoj dimenziji njihova djelovanja.

Primjerice, hapax legomenon *μὴ βατταλογήσητε* iz Mt 6,7 DF prevodi *ne blebecite*, ŠRB *ne brbljajte* (tako i HSP), KtB *nemojte mnogo govoriti*, Rp *ne izgovarajte isprazne riječi*, Gs *najte mnogo govoriti*, dok VžB ima *ne ponavljajte jedno te isto*. Čini se da nijanse u prijevodu ne proizlaze iz nerazumijevanja glagola *βατταλογέω*, čiji smisao, bez obzira na etimologiju koja ostaje nejasna, lako može biti shvaćen kao »nepromišljeno govoriti, brbljati, blebetati« (Popović 2016, 41), već iz predodžbe koju prevoditelj ima o molitvi pogana (*ὡσπερ οἱ ἐθνικοί*, kao pogani), koja može biti nerazumljiva i besmislena (*blebetati*) ili pak mnogorječiva i isprazna (*brbljati*, *mnogo govoriti*). Drukčiju percepciju molitve pogana predlaže VžB, prema kojoj bi kršćani trebali izbjegavati *ponavljati jedno te isto*. Prema Klinghardt najkarakterističnijim obilježjima poganske molitve bili bi fiksni obrasci. Njihova bi učinkovitost ovisila o njihovu pravilnom izgovaranju u smislu magičnih formula, a bile su rezervirane samo za osobe koje su smatrane dostojnima te svojom pravednošću, čistoćom ili određenim svećeničkim statusom bile vlasne obraćati se bogovima (Klinghardt 1999, 37–41). Iza takva razumijevanja molitve stoji poganska ideja da će bogovi uslišati molitelje zbog njihove *πολυλογία*, odnosno mnoštva riječi ili dugotrajnih molitava. Isus, naprotiv, jasno daje na znanje da učinkovitost molitve ne ovisi o mnogim riječima – jer Otac zna naše potrebe i prije nego ga zaištemo (Mt 6,8) – već proizlazi iz neograničene ljubavi našega nebeskog Oca, kojemu se obraćamo sa sinovskim povjerenjem i molimo da u skladu s njegovom voljom uspostavi svoje Kraljevstvo, da nam danas kruh svagdanji, otpusti nam dugove i izbavi od zla (usp. 6,9–13). Stoga, prevodeći grčki izraz *μὴ βατταλογήσητε* prevoditelj treba čitateljima prenijeti upozorenje da ne ponavljaju pogrešku pogana pokušavajući steći naklonost bogova dugim i ispraznim formalnim molitvama, nego da prihvate Očevu volju i u svojim životima pokažu dolazak njegova Kraljevstva.

Sljedeći primjeri pokazuju neznatne razlike u prijevodu istoga grčkog izraza, koji uglavnom ne mijenjaju bitno smisao, ali ipak svaka inačica unosi manje ili više nijanse u poimanje biblijskog teksta. Tako izraz koji opisuje Marijin odlazak *πορεύομαι* [u brdoviti kraj] *μετὰ σπουδῆς* (Lk 1,39) DBF prevodi kao *pohiti* [u Gorje], čime ističu hitnost Marijina odlaska koji ne trpi odlaganje

ni kašnjenje i koji se mora obaviti što prije, nešto što ne može biti odgođeno. ŠrB prevodeći *otiđe brzo [u planinu]* stavlja naglasak na fizičku brzinu Marijina kretanja, dok Gs *odišla je hitro [vu prigorje]* upućuje ponajprije na njezinu okretnost, spontanost i lakoću pokreta pri odlasku i kretanju (JAZU i Zavod za jezik IFF – Zagreb 1988, 6). Rp (*žurno se zaputi [u gorski kraj]*), KtB (*ode [na gorovita] sa žurenjem*) i VžB (*žurno pođe [u Gorje]*) koriste se izrazima koji naglašavaju Marijino nastojanje i potrebu da u što kraćem vremenu posjeti Elizabetu. Uspoređujući navedene prijevode, može se zaključiti da u opisivanju Marijina pohoda Elizabeti pojedini prevoditelji ističu različite aspekte njezina putovanja: izrazitu hitnost i neodgodivost odlaska (DBF), brzinu i okretnost tijekom samoga putovanja (ŠrB, Gs) te odlučnost i namjeru da što prije posjeti Elizabetu (Rp, KtB, VB).

Iznimna raznolikost u prijevodu jedne te iste riječi na hrvatski jezik osobito je vidljiva u slučaju pridjeva *κράτιστος* u značenju *mnogo poštovani, presvijetli, vrli* (titula kojom se oslovljava ugledna osoba: Dj 23,26), *preuzvišeni* (Popović 2016, 107). U Lk 1,3, gdje se ta titula odnosi na Teofila DBF prevodi *vrli*, Rp i MrB *preuzvišeni*, ŠrB i Rs *plemenit*, KtB *pridobri*, ŠkB *pričastni*, Gs *predobri* Bogoljub, VžB *velecijenjeni*, HSP *dragi*, a Zd *odlični*.

DBF dosljedno koristi izraz *vrli* i kada se pridjev odnosi na rimske upravitelje Judeje Feliksa (Dj 23,26; 24,2) i Festa (Dj 26,25). Isto vrijedi i za izbor Rp *preuzvišeni*, ŠrB *čestiti*, Rs *svijetli*, Gs *predobri*, kao i za VžB *velecijenjeni*, te Zd *svijetli*. KtB osim *pridobri* za Teofila koristi se istim izrazom i za Feliksa (24,2) i Festa (26,25), dok se u pozdravu Klaudija Lizije Feliksu koristi riječju *priblagi [vladaoc]* (usp. Dj 23,26). ŠkB u obraćanju Festu (26,25) rabi oblik *priblagi*, iako je za Teofila i Feliksa imao *pričastni*, a MrB Feliksa naziva *vrli* (24,2). HSP se u Dj 23,26 Feliksu obraća kao *njegova uzvišenost*, a u 24,2 i 26,25 koristi se naslovom *uzvišeni*, iako je nazvao Teofila u Lk 1,3 *dobrim*.

Kod prijevoda grčkoga pridjeva *κράτιστος* potrebno je obratiti pozornost na dvije stvari. Prije svega, valjalo bi u prijevodu očuvati barem neki formalni oblik oslovljavanja koji izražava poštovanje prema osobi visoka društvenog ili političkog položaja, jer se pridjev u grčkom izvorniku upravo u takvim kontekstima koristio kao izraz protokolarnog poštovanja. Drugo, iako je to isti pridjev, korisno je razlikovati kontekst upotrebe: s jedne se strane govornik obraća osobi unutar kršćanske zajednice (usp. Lk 1,3), dok je s druge strane to formalna usmena i pisana komunikacija u rimskom pravnom i administrativnom kontekstu – poput pisma Klaudija Lizija upravitelju Feliksu (Dj 23,26), optužbe koju Tertul iznosi protiv Pavla pred Feliksom (Dj 24,2) te Pavlova vlastita obraćanja upravitelju Festu (Dj 26,25).

U Djelima apostolskim u svim navedenim slučajevima trebalo bi sačuvati službeni i formalni ton obraćanja karakterističan za civilno društvo i rimski administrativni kontekst. Nasuprot tomu, u Lk 1,3 prijevod može imati manje služben i administrativan karakter te time odražavati drukčiji tip odnosa između autora i naslovnika unutar crkvene zajednice, iskazujući mu pritom dužno poštovanje.

1.2. Teološke kompetencije

U mnogim slučajevima jezične sklonosti prevoditelja, kao i njegova egzegetska i hermeneutička tumačenja teksta koji prevodi, utječu ne samo na komunikacijski registar prijevoda – osobito pri odabiru pojedinih termina ili izraza – nego i na samo teološko razumijevanje biblijskog teksta.

U Matejevu evanđelju (1,23) stoji *Evo, Djevica će začeti i roditi sina*, što je prijevod grčkoga teksta Septuaginte ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἔξει καὶ τέξεται υἱόν (doslovno: *Evo, djevica će u trbuhu imati i roditi sina*), koji prevodi Izaijino proroštvo o Emanuelu: הִנֵּה הַעַלְמָה הָרָה יֵלֶדֶת בֵּן (hinnēh hā'almāh hārāh wəyōlēdeṭ bēn) (Iz 7,14). Govoreći o hā'almāh koja je hārāh (*trudna*), Izaija misli na konkretnu žensku osobu, koja, ovisno o tumačenju, može biti kraljica (mlada žena kralja Ahaza), proročica (žena proroka Izaije) ili književna figura koja predstavlja Sion, odnosno Jeruzalem (Benzi 2014, 61, 84–85).⁵

Septuaginta iznimno prevodi 'almāh, *mlada žena (spolno zrela, djevojka ili tek udana)* (Brown i dr. 1952, 761) s παρθένος (*djevica, djevojka* (Popović 2016, 137))⁶ i pridjev hārāh s ἐν γαστρὶ ἔξει (*začet će, doslovno: u trbuhu će imati – futur*). Time se Septuaginta udaljuje od izvorne povijesne identifikacije 'almāh te prenosi trenutak trudnoće iz prorokove sadašnjosti (*evo trudne mlade žene koja će roditi sina*) u budućnost, gdje će παρθένος tek postati trudna i roditi sina, otvarajući time mogućnost mesijanske interpretacije.

Matej, citirajući Iz 7,14 u kontekstu navještenja Josipu, gdje anđeo Gospodnji poziva Josipa da se ne boji uzeti Mariju za ženu, jer *što je u njoj začeto, doista je od Duha Svetoga* (Mt 1,20), ističe ispunjenje Izaijina proroštva u Isusuovu rođenju. On poistovjećuje 'almāh/παρθένος s Marijom, koja se našla *trudna* (gr. ἐν γαστρὶ ἔχουσα) *po Duhu Svetom* (Mt 1,18), dok Luka jasno navodi da se παρθένος – *djevica* zaručena s mužem koji se zvao Josip – zvala Marija (Lk 1,27).

⁵ Da je riječ o netaknutoj djevici, imali bismo ovdje hebr. בְּתוּלָה (b^ṭūlāh) (Becker 1989, 510).

⁶ Inače Septuaginta s παρθένος prevodi בְּתוּלָה (b^ṭūlāh), što u svim semitskim jezicima ima opće značenje »mlade (djevojke) u pubertetskoj dobi ili neposredno nakon nje«, dok u hebrejskom i aramejskom poprima značenje netaknute djevice, *virgo intacta* (Tsevat 1988, 1783).

Kod prijevoda riječi *παρθένος* u Mt 1,23 i Lk 1,27 na hrvatski jezik treba uzeti u obzir da oba evanđelista identificiraju *παρθένος* s Marijom, naglašavajući njezin status netaknute djevice (*Kako će to biti kad ja muža ne poznajem?*, Lk 1,34) jer njezina trudnoća dolazi od Duha Svetoga (usp. Mt 1,18.20; Lk 1,35). Stoga svi suvremeni hrvatski prijevodi imaju *djevica* (DBF, KtB, ŠkB, ŠrB, Rp, Rs, Zd, HSP...), dok *djevojka* nalazimo u prijevodima Vuka Stefanovića Karadžića iz 1847. godine, Dimitrija Stefanovića iz 1929. godine te u Sinodskom prijevodu SPC-a iz 1997. godine.

Zagoda opravdava prijevod *djevica*, navodeći da se Izaijino *הַמְאֵלָמָה* (*hā'almāh*) treba shvatiti kao *nepovrijeđena djevica* te stoga smatra opravdanim da LXX prevodi s *παρθένος* i Vulg. s *virgo* (Zagoda 1930, 504).

Veća razlika među prijevodima uočava se kod prijenosa grčkog izraza *ἐν γαστρὶ ἔχειν* (*začeti/bitri trudna* (Popović 2016, 45), doslovno: *u trbuhu imati*).

Prijevod	Iz 7,14	Mt 1,18	Mt 1,23	Lk 1,31
GNT5	ἐν γαστρὶ ἔξει	ἐν γαστρὶ ἔχουσα	ἐν γαστρὶ ἔξει	συλλήμψῃ ἐν γαστρὶ
DBF	začet će [djevica]	[nađe se] trudna	[Djevica] će začeti	Začet ćeš
KtB	Evoće [divica] začeti'	imajuć u utrobi	Evoće [divica] u utrobi imat	Etoćeš začeti' u utrobi
ŠrB	[Djevica] će začeti	[Nađe se] da je bila začela	[Djevica] će začeti	Ti ćeš začeti
ŠkB	Evo–će [divica] zečiti	[Ona–se–je našla] prisobna	Evo–će [Divica] zečiti	Evo–ćeš začeti u utrobi
Rs	[Djevica] će začeti	[Nađe se] trudna	[Djevica] će začeti	Ti ćeš začeti u utrobi
HSP	[Djevojka] je začela	zatrudnjela je	[Djevica] će zatrudnjeti	Zatrudnjet ćeš
Rp	–	[Pokaza] se trudnom	[Djevica] će zatrudnjeti	začet ćeš u svom krilu
Gs	–	vu vutrobi imajuča	[Devica] bude noseča	Budeš zanosila vu vutrobi
Zd	–	[Nađe se,] da je začela	[Djevica] će začeti	Začet ćeš

Svi navedeni prijevodi *ἐν γαστρὶ ἔξει* u Iz 7,14 i Mt 1,23 prevode sa *začeti*, osim HSP i Rp koji se koriste riječju *zatrudnjeti*. U Mt 1,18 većina prijevoda koristi se izrazima *trudna* ili *zatrudnjeti*, dok samo ŠrB i Zd imaju *začeti*.

Glagol *začeti*, kao i ostale složenice nastale od praslavenskoga -četi, izražava različite aspekte početka, bilo općenite radnje (*početi*), započinjanja trošenja cjeline (*načeti*) ili početka novoga života (*začeti*) (Skok 1971, 315; JAZU 1973, 741–745). S druge strane *zatrudnjeti* znači *ostati u drugome stanju, steći trbuh*

(Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika 2015, 1748), ali i *postati debeo, noseći*, tj. *trudan*, te nosi konotacije kao što su *težak i spor* (Skok 1971, 142; 1972, 337, 513; 1973, 514). U tom smislu, *začeti* bolje bi izražavao početak novog života, dok je *naći se trudnom* primjerenije za opisivanje već vidljive trudnoće, što više odgovara značenju Mt 1,18, s obzirom na to da je Josip doznao za Marijinu trudnoću upravo zato što je njezina trudnoća postala vidljivom.

Veću poteškoću u Mt 1,18 stvara izraz *πρὶν ἢ συνελθεῖν αὐτοῦς*, koji ukazuje na čudnost Marijine trudnoće s obzirom na to da se dogodila *prije* nego su Josip i Marija počeli živjeti kao muž i žena. Glagol *συνελθεῖν* znači *sastati se, sabrati se, stupiti u brak* (Popović 2016, 169). Hrvatski prijevodi najčešće ga doslovno prevode: *[još] prije nego se [oni] sastadoše* (DF; ŠrB; Rs); *prije nego [li] se sastase* (Rp; Zd); *prie negobise sastali* (KtB); *predi, kak bi skup zdali se* (Gs); *prie nego—se oni biahu sastali* (ŠkB). Neki prijevodi nastoje interpretirati značenje izraza, pa tako HSP prevodi: *Prije nego su počeli zajednički živjeti*, KoK: *dok je [Marija] još bila djevica*, a SHP: *prije nego što su se vjenčali*. Od tih interpretacija HSP se čini najbližim izvornom značenju, dok formulacija KoK-a *dok je još bila djevica* može sugerirati pogrešno razumijevanje Marijina djevičanstva, a SHP koristi se riječju *vjenčanje*, što može dovesti čitatelja u zabludu da smatra da Marija i Josip nisu bili vjenčani, iako kod Židova pravno valjani brak započinje već zarukama, a vjenčanje bi se odnosilo na svadbenu svečanost vrhuncem koje je bilo dovođenje zaručnice u kuću zaručnikovu i svadbena gozba (*Biblijski leksikon* 1972, 55). Dakle, Mt 1,18 govori o razdoblju između zaruka i svadbene svečanosti (koja je kao takva u našem slučaju mogla i nedostajati), što je moglo trajati i do godinu dana (Greenberg 1985, 9), kada bi Josip uveo Mariju u svoj dom uzevši je kao svoju ženu (Mt 1,24).

Dva su izraza osobito zahtjevnja za prijevod u odnosu na Mariju. U Lk 1,28 anđeo Gabrijel pozdravlja Mariju riječima: *Χαῖρε, κεχαριτωμένη, ὁ κύριος μετὰ σοῦ*. Latinska Vulgata prevodi: *Ave gratia plena: Dominus tecum*, pri čemu pozdravu dodaje i blagoslov *benedicta tu in mulieribus*« (*blagoslovljena ti među ženama*) iz retka 42 (Metzger 1994, 108). Međutim, izazov za prevoditelja predstavlja izraz *κεχαριτωμένη*, particip perfekta pasivnoga glagola *χαριτόω* (*obdariti milošću, milost iskazati*; pf. pas. part. *κεχαριτωμένη*: *milošću obdarena ili milosti puna* (Popović 2016, 189), čije je osnovno značenje *umiljatim činiti, iskazati milost, pokazati naklonost*. Zovkić smatra da bi najdoslovniji hrvatski prijevod bio *Zdrava bila, omiljela* (Zovkić 2012, 352), no takav izraz nije prihvaćen ni u jednom hrvatskom biblijskom prijevodu.

DF, KtB, ŠrB i Gs prevode *milosti puna*, HSP donosi *puna milosti*, dok se Rp koristi izrazom *milosna*. U drugim prijevodima nalazimo *milošću obdarena*

(SHP) i *milošću podarena* (VžB). Na hrvatske prijevode *milosti puna* ili *puna milosti* očito je utjecao latinski prijevod *gratia plena*, koji zanemaruje pasivno značenje grčkoga oblika *κεχαριτωμένη*, kao i oblik *milosna*, koji u hrvatskom jeziku znači *mio*, *drag* ili *milostiv*, *milosrdan* (JAZU 1904 – 1910, 690–691).

Oblici poput *obdarena* ili *podarena milošću* uspijevaju sačuvati particip perfekta pasivna, no i dalje ne iskazuju aktivan subjekt, tj. Boga kao darovatelja milosti. Kako bi se jasno izrazila ideja koja stoji u temeljima grčkoga teksta – da je Bog taj koji Mariju daruje milošću – potrebno bi bilo prevesti *κεχαριτωμένη* rečenicom poput *Gospodin te je obdario milošću*. Takav pristup vidljiv je u interkonfesionalnom talijanskom prijevodu (Parola del Signore 2000), gdje je anđeoski pozdrav preveden: *Ti saluto, Maria! Il Signore è con te: egli ti ha colmata di grazia* (Buzzetti 2001, 138–149), što doslovno na hrvatskom glasi: *Pozdravljam te, Marijo! Gospodin je s tobom: on te je ispunio milošću*.

Jedan od zahtjevnijih prijevodnih izazova predstavlja Marijin odgovor na anđelov naviještaj u Lk 1,34: *Πῶς ἔσται τοῦτο, ἐπεὶ ἄνδρα οὐ γινώσκω*. Hrvatske biblijske prijevode moguće je razvrstati u dvije glavne skupine: one koji doslovno prenose grčki izraz *οὐ γινώσκω* kao *ne znam* ili *ne poznajem* (Popović 2016, 46), bez dodatnog tumačenja njegova eufemističkog značenja u kontekstu bračnog odnosa, te one koji ga nastoje učiniti razumljivijim i prirodnijim govornicima hrvatskog jezika.

U prvu skupinu pripadaju prijevodi: DF: *Kako će to biti kad ja muža ne poznajem*; ŠrB: *Kako će se to dogoditi kad ja ne poznajem muža?*; VžB: *Kako će to biti kad ja muža ne poznajem?*; Rp: *Kako će to biti [...] jer ne poznajem muškarca?*; KoK: *Ali kako? Ja još nisam upoznala muškarca*; KtB: *kakoće biti to, budući da muža ne poznajem?*; Gs: *Kak bude to, pokedob muža ne spoznajem?*; ŠkB: *kakoće se to sgoditi, kad je nepoznajem muža?*; Zd: *kako će to biti, kad ja ne znam muža*; Rs: *Kako će se to dogoditi, kad ja ne poznajem muža?*.

Za razliku od grčkog *γινώσκω*, koji može imati značenje »imati spolni odnos s nekim, imati seksualne/bračne odnose« (Bauer i dr. 2021, 155), kao i hebrejskoga *יָדַע* (*yāḏaʿ*) u značenju »spoznati osobu tjelesno, u smislu spolnog odnosa« (Brown i dr. 1952, 394), hrvatski književni jezik ne koristi se glagolom *znati* kao eufemizmom za spolne odnose, što doslovan prijevod čini manje razumljivim suvremenom čitatelju.

Manji broj hrvatskih prijevoda pokušava prilagoditi izraze *znati*, odnosno *poznavati* – kao eufuizme za spolni odnos – hrvatskom jeziku, čineći ih time prirodnijima i razumljivijima suvremenom čitatelju. Tako HSP donosi: *Kako se to može dogoditi kad još nisam bila s muškarcem?*, dok SHP glasi: *Kako je to moguće? Pa ja sam još djevica!*

Iako izraz još *nisam bila s muškarcem* zvuči na prvi pogled razumljivo, njegovo značenje nije u potpunosti jasno, jer »biti s nekim« u hrvatskom se jeziku ne koristi ponajprije za označavanje spolnog odnosa. Osim toga prezent γινώσκω preveden je u prošlom vremenu *nisam bila*. S druge strane, izričaj *ja sam još djeвица* jasno ističe Marijino djevičanstvo, no to nije prijevod izraza ἄνδρα οὐ γινώσκω, nego njegovo tumačenje.

Pokušaji da se taj izraz prevede tako da bude jasan i razumljiv hrvatskom čitatelju nameću pitanje kakav naglasak želi staviti Luka stavljajući ga Mariji u usta. Ako je cilj samo potvrditi da Marija nije imala spolne odnose i da je djeвица, mogao se upotrijebiti perfekt, i time jasno dati na znanje da je Marija djeвица i da nije imala intimne odnose. No Marijino pitanje nije nužno tumačiti isključivo u povijesnom ključu, kao izjavu o trajnom djevičanstvu, iako uporaba prezenta može upravo sugerirati trajnost njezina stanja djevice i njezina izbora sačuvati djevičanstvo (Bovon 2005, 92; Rossé 2012, 54). Umjesto toga potrebno je prepoznati funkciju Marijina pitanja kao načina pojašnjenja činjenice Isusova djevičanskog začeca (Rossé 2012, 55; Legrand 1981, 236–241), što će anđeo dodatno potvrditi svojim odgovorom: *Sveti Duh sići će na tebe i zasjenit će te sila Svevišnjega* (Lk 1,35).

Bez obzira na to prevodimo li Marijino ἄνδρα οὐ γινώσκω doslovno kao *ne poznajem muža* ili eksplicitnije kao *nisam bila s muškarcem*,⁷ razumijevanje izraza uvelike ovisi o naslovniku prijevoda. Ako je čitatelju poznat biblijski jezik, razumjet će i što znači *poznavati muža/muškarca* (JAZU 1935, 319). No izrazi *biti s muškarcem* ili, još točnije, *živjeti s muškarcem*, iako sadržajno odgovaraju hebrejskoj i grčkoj sintagmi *poznavati muža/muškarca*, mogu upućivati da je nemogućnost začeca vezana isključivo za odsutnost spolnih odnosa. Smatramo da Luka ne želi istaknuti samo odsutnost prirodnih spolnih odnosa kao prepreku začecu, nego istaknuti upravo čudesnost Isusova začeca kao djela Božje sile, koja nadilazi granice ljudskih mogućnosti (Johnson 2004, 36).

Stoga, ako prevoditelj procijeni da njegovi čitatelji neće razumjeti biblijski jezik i da doslovan prijevod *ne poznajem muža* zahtijeva zamjenu razumljivijim izrazom, tada nije dovoljno samo reći *nisam bila* ili *ne živim s muškarcem*, nego prijevod treba jasno izraziti da to začece neće ovisiti o odnosu muškarca i žene, nego isključivo o Božjoj čudnoj intervenciji (usp. Lk 1,37: *jer Bogu nije ništa nemoguće*). U tom bi se smislu, uzimajući u obzir anđelov odgovor koji slijedi, Marijino pitanje moglo prevesti: *Kako mi se to može dogoditi bez intimnih*

⁷ Ako se već želi prevesti izravnije, možda bi bio bolji prijevod koji uzima u obzir i prezent glagola: »ne živim s muškarcem«. Odnosno: »Kako se to može dogoditi kad ne živim s muškarcem?»

odnosa s mužem? Tako formulirano pitanje pomaknulo bi naglasak s izraza *ἐπεὶ ἄνδρα οὐ γινώσκω* (kad ja muža ne poznajem) na *Πῶς ἔσται τοῦτο* (Kako se to može dogoditi?) i dakle od konstatacije nemogućnosti začeca na prirodan način do predosjećaja čudasnoga Božjeg djelovanja, što potvrđuje i anđelov odgovor u sljedećem retku: *Sveti Duh sići će na tebe i zasjenit će te sila Svevišnjega* (Lk 1,35).

Posljednji primjer pokazuje kako izbor istoznačnica može utjecati ne samo na razumijevanje teksta nego i imati posljedice za kristološku interpretaciju s obzirom na sliku Isusa Krista koju u čitatelju posreduje prevoditelj svojim prijevodom. Riječ je o Mk 10,13-14 gdje se govori o Isusovoj reakciji na ponašanje učenika koji su branili da donose dječicu da ih se Isus dotakne: *Donosili mu dječicu da ih se dotakne, a učenici im branili. Opazivši to, Isus se ozlovolji i reče im: »Pustite dječicu neka dolaze k meni; ne priječite im jer takvih je kraljevstvo Božje!«*

Grčki izvornik opisuje Isusovu reakciju glagolom *ἀγανακτέω*, koji možemo prevesti *gnjeviti se* (Mk 10,41), *srditi se*, *ljutiti se*, *ozlovoljiti se* (Mk 10,49), *negodovati* (Mt 26,8) (Popović 2016, 13). Taj se glagol nalazi u Novom zavjetu sedam puta, od toga tri puta u Mt (20,24; 21,15; 26,8), tri puta u Mk (10,14; 10,41; 14,4) i jedanput u Lk (13,14). U Starom zavjetu nalazimo ga dvaput u deuterokanonskoj knjizi Mudrosti (Mudr 5,22: *na njih će voda morska bjesnjeti* i 12,27 *rasrdiše se na njih zbog patnja koje im prouzrokovaše*) te jedanput u apokrifnoj Četvrtoj knjizi o Makabejacima (4 Mak 4,21: *Na što se božanska pravednost rasrdila i potaknula samoga Antioha protiv njih*).

Subjektima predikata *ἀγανακτέω* u evanđeljima su deseterica učenika koji se *gnjeve* na Jakova i Ivana jer su osobno upitali Isusa, ili je to učinila njihova majka, da mu u njegovoj slavi sjede jedan zdesna, a drugi slijeva (Mk 10,41; Mt 20,24); glavari svećenički i pismoznanci koji se *gnjeve* na djecu što kliču u Hramu *»Hosana Sinu Davidovu«* (Mt 21,15); učenici ili neki koji *negoduju* zbog *rasipnosti* žene s alabastrenom posudicom skupocjene pomasti (Mt 26,8; Mk 14,4) te nadstojnik sinagoge koji se *ozlovoljio* što je Isus izliječio u subotu ženu koja je osamnaest godina imala duha bolesti (Lk 13,14). Samo je jednom subjekt glagola *ἀγανακτέω* Isus, u Mk 10,14. Hrvatski prijevodi razumiju Isusovu reakciju kao *ljutnju*: *razljuti se* (Rp; ŠrB; Rs; Zd; ZgB); *razljutio se* (KoK), *naljutio se* (HSP, SHP), *ljutil se je* (Gs), *srdžbu*: *rasrdi se* (Stefanović; Karadžić), *neugodu*: *vrlo nazadovoljan* (MrB 2005), *bimu neugodno* (ŠkB), *nerado primih* (KtB), ili *zlovlju*: *se ozlovolji* (DF). Zanimljivo je primijetiti da Zagrebačka Biblija iz 1968. godine prevodi *razljutio se*, dok Duda i Fućak u svom prijevodu Novog zavjeta iz 1973. godine prevode *ozlovolji se*, pripisujući Isusu istu reakciju kao i nadstojniku sinagoge iz Lk 13,14.

U svakom slučaju prevoditelji na različite načine prevode Isusovu reakciju na pokušaj učenika da ne dopuste dječici da dođu Isusu kako bi ih on dotaknuo, no samo razumijevanje Isusove reakcije kao da je prepušteno čitatelju i njegovom shvaćanju ljutnje, srdžbe ili zlovolje. Drugim riječima, kako prevoditelji, a nastavno na njih i čitatelji evanđelja, predstavljaju sebi Isusovu reakciju koju prate riječi upućene apostolima: *Pustite dječicu neka dolaze k meni* (Mk 10,14), što i donosi rezultat jer je Isus nastavio blagoslivljati djecu polažući na njih ruke, zagrlivši ih prije toga (Mk 10,16). Je li Isus stisnuo usne, zacrvenio se u licu, odrješito mahnulo rukom, strogo pogledao na apostole i podigao glas na njih? Ili je samo s prijekorom pogledao svoje učenike i tihim, ali hladnim i autoritativnim glasom zapovjedio im da puste dječicu na miru? *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika* definira srdžbu kao »jako izraženo stanje srditosti, ponekad praćeno gubitkom samokontrole, žestoku reakciju izazvanu osjećajem nezadovoljstva« (2015, 1458), dok ljutnju kao »emocionalnu reakciju izazvanu osjećajem nezadovoljstva čim ili kim« (2015, 686). Prema tim definicijama srdžba bi bila snažnijim izrazom nezadovoljstva od ljutnje. Moguće upravo zato da se još više smanji intenzitet Isusove reakcije DF govori o ozlovoljenosti, koje *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika* definira *stanje onoga koji je ozlovoljen* (2015, 1004), čime se opisuje nekoga tko je doveden u stanje lošeg raspoloženja ili ožalošćen (JAZU 1924 – 1927, 518). Poteškoća i moguća neprimjerenost tog pridjeva u odnosu na Isusa proizlazi iz toga što u njegovu sastavu nalazimo riječi *zlo* i *volja*, što mogu izraziti ne samo loše raspoloženje nego izazvati i slutnju da bi Isus mogao posjedovati zlu volju, tj. želju ili nakanu nanijeti nekomu štetu (*Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika* 2015, 1732), što jamačno ne odgovara Isusovoj naravi Bogočovjeka.

Glagol *ljutiti se* izveden je od pridjeva *ljut*, koji znači *žestok*, *jak*, *koji kao da bode i pali po jeziku i po ustima*, a u odnosu na čovjeka može označavati nekoga tko je *zao*, naglašavajući njegovu nemilost i žestinu (JAZU 1904 – 1910, 323–331). U slavenskim jezicima pridjev *ljut* pokazuje širok semantički raspon – od osjetilnih značenja poput *jak*, *oštar* i *kiseo*, do emocionalnih i karakternih značenja kao što su *bijesan*, *divlji*, *surov* i *žestok*. U hrvatskom jeziku iz toga su korijena nastale riječi poput *ljutiti*, *ljutnja* i *ljutina*, koje se odnose i na osjećaj gnjeva i na okus (Pronk 2012, 11).

Pridjev *srdit* također označava gnjevnog, ljutog, bijesnog, rasrđenog ili žestokog čovjeka, no pripisuje se također božanstvu, pa i tako i Isusu Kristu (JAZU 1956 – 1958, 237–242). U slavenskoj jezičnoj baštini srce je zabilježeno kao središte emocija upravo u glagolu *srditi* (*se*), izvedenom iz praslavenskoga *sbrditi* (*se*). Taj je glagol tvorbeno povezan s imenicom *sbrdb*, prvotnim oblikom

riječi za *srce*, koja je u nekim jezicima, poput slovenskog (*sŕd*), slovačkog (*srd*) i starijeg hrvatskog (*sŕd*), zadržala značenje *srdžbe* (Pronk 2012, 3).

Polazeći, dakle, od etimološkog značenja, *srdžba* bi označavala stanje koje proizlazi iz srca – »središnjega elementa« čovjeka (Skok 1973, 317) – dok bi ljutnja više isticala žestinu same reakcije (Skok 1972, 340–341). Prema tome, *srdžba* upućuje na načelnu, dublju reakciju koja izvire iz pogođenosti srca, osobito u suočenju s nepravdom, dok ljutnja, obuhvaćajući širi raspon intenziteta – od blage razdražljivosti do snažnog emocionalnoga izljeva – izražava ponajprije emocionalnu reakciju.

Što se od toga može pripisati Isusu u Mk 10,14 i hoće li čitatelj doista tako razumjeti njegovu reakciju, s obzirom na to da se danas *srdžba* percipira kao intenzivnija i dublja emocionalna reakcija, dok ljutnja može obuhvaćati širi raspon intenziteta – od blage razdražljivosti do snažnoga emocionalnog izljeva? Iz te perspektive, a s namjerom da se Isusova reakcija prikaže što suzdržanije te da se izbjegne uporaba glagola *srditi se*, koji se nalazi u srpskim prijevodima koji govore o *srdžbi*, hrvatski prevoditelji daju prednost manje intenzivnoj riječi *ljutnja*, nastojeći je pritom predstaviti kao gotovo neprimjetno negodovanje, pa čak i kao tihu žalost, koja se ni na koji način ne bi smjela očitovati u blagoj emocionalnoj pobudi. Iako se na taj način Isusa prikazuje kao smirenog i kao onoga koji u potpunosti vlada ne samo vlastitim emocijama nego i cijelom situacijom, čini se da se pritom barem djelomično gubi pojam Božje ili proročke *srdžbe* kao izraza njegove pravednosti.

Prevoditelj tako ostaje u dilemi: izabrati glagol koji će prikazati Isusovu reakciju na ponašanje učenika kao prihvatljivu i umjerenu (*ljutiti se*), ili pak naglasiti opravdane razloge za *srdžbu* usmjerenu protiv onih koji priječe djeću da dođu k njemu (*srditi se*), a njima pripada kraljevstvo Božje (Mk 10,14). Ne smije se zaboraviti da ne postoji nikakvo jamstvo da će čitatelj uopće uočiti ili razumjeti razlikovnu nijansu između *srdžbe* i *ljutnje* – a još manje njezinu teološku težinu.

Na kraju vrijedi istaknuti da Matej i Luka, preuzimajući tu perikopu od Marka, izostavljaju problematičan glagol ἀγανακτέω, kojeg se Marko ne libi upotrijebiti za Isusa. Možda su smatrali da nije prikladno takav osjećaj pripisati Isusu, dok ga Marko rabi upravo kako bi naglasio njegovu pravu čovječnost. Za prevoditelja to predstavlja dodatan poticaj da se suoči s Isusovom ljudskošću u Markovu evanđelju, svjestan izazova ne samo da je prihvati unutar vlastitih teoloških koncepcija nego i da je vjerno prenese drugima.

Posljednji primjer jako dobro pokazuje da razumijevanje biblijskog teksta bez obzira na kvalitetan prijevod koji bi uzeo u obzir sve nijanse izvornog

jezika, ali također i jezika na koji se prevodi, uvijek uvelike ostaje ovisno od mogućnosti razumijevanja čitatelja te njegovih jezičnih, a i teoloških znanja. Tako, naprimjer, svima nam je »poznat« izraz *siromasi duhom* ili *siromasi u duhu*, a ipak malo tko zna što on zapravo znači, pa čak ni njihovi funkcionalni prijevodi kao *oni koji znaju da su duhovno potrebiti* (SHP) ili *oni koji shvaćaju da im je Bog potreban* (KoK) ne pridonose njihovu boljem razumijevanju bez crkvene kateheze, koja će otkriti da su *siromasi duhom* ti koji u svojoj nutрини znaju i priznaju da ovise o Bogu i da za njih bez Boga ne bi bilo života (Stock 1994, 31).

Ti primjeri pokazuju da pred jednim te istim tekstom postoje različite mogućnosti prijevoda, koji su manje ili više vjerni izvornom tekstu te manje ili više vjerni čitateljima. No kako bi tekst Svetog pisma postao razumljiv, nije dovoljno samo prevoditeljevo shvaćanje što prevodi i za koga prevodi te kakva je njegova uloga u tome, kao ni njegovo poznavanje izvornih biblijskih jezika ni jezika na koji prevodi, nego i spremnost čitatelja, koja se oblikuje u crkvenoj zajednici, da čuje i razumije Riječ Božju.

2. Teološke pretpostavke i kompetencije biblijskog prevoditelja

Na temelju rečenog možemo izdvojiti nekoliko temeljnih kompetencija prevoditelja. Na prvom je mjestu poznavanje jezika izvornika te povijesti, kulture i mentaliteta nositelja toga jezika. Treba reći da ne postoji neka granica u usavršavanju poznavanja – u ovom slučaju – grčkog jezika *koine* na kojem je napisan Novi zavjet kao i mentaliteta njegovih raznih autora te sredine i vremena u kojem je nastao. No isto tako treba priznati da bez obzira koliko je važno poznavati jezik s kojega se prevodi, ipak to nije nešto apsolutno nužno. Povijest hrvatskih biblijskih prijevoda pokazuje da su neki od njih napravljeni s latinskoga, a ne s grčkoga ili hebrejskoga. Imamo i prijevode sa staroslavenškoga, ali također s njemačkoga ili engleskoga (npr. Biblija kralja Jakova). I biblijska društva dopuštala su prijevode s modernih jezika na autohtone jezike, što zbog ograničenog broja nositelja (davatelja) tih jezika i želje sačuvati taj jezik, što zbog nedostatka stručnjaka koji bi mogli prevoditi direktno s grčkoga ili hebrejskoga. Osim toga prevoditelj uvijek može konzultirati rječnike, gramatike, biblijske komentare, jednom riječju sve što mu je potrebno za razumijevanje biblijskog teksta.

Osim rečenoga, ključna je i kompetencija komunikacije na jeziku primatelja. Nedostatak te kompetencije teško je nadoknaditi jer uspješna komunikacija ovisi o vještini prilagodbe jeziku i kulturi ciljne publike. Kao i kod prethodne kompetencije, ne postoji granica savršenstva: uvijek se može težiti višem stup-

nju izvrsnosti. Nije dovoljno poznavati samo filologiju, sintaksu, gramatiku i pravopis jezika na koji se prevodi nego je nužno i duboko razumijevanje kulture, povijesnoga konteksta, mentaliteta i svjetonazora onih kojima je prijevod namijenjen. Štoviše, prevoditelj mora uzeti u obzir ne samo značenje i smisao izvornog teksta s kojeg prevodi nego i stvoriti isti taj smisao kod naslovnika kojima je njegov prijevod namijenjen. To bi značilo da prevoditelj pred očima mora imati ne samo izvorni tekst nego i naslovnika za kojeg prevodi. Drugim riječima, hoće li čitatelj na svom jeziku razumjeti isto što je razumio naslovnik kojemu je riječ prvotno bila upućena ili barem može li razumjeti to što je autor pojedinoga spisa želio reći svojim slušateljima ili čitateljima?

No, smisao nije samo razumijevanje srži izvorne poruke, već uključuje i osjećaje, atmosferu i konotacije koje ona nosi. Prevoditelj mora uhvatiti i prenijeti ne samo riječi nego i ton, ritam i osjećaj koji te riječi izazivaju. Svaki tekst ima svoj emocionalni naboj i jedinstveni stil, koji često odražava autorovu osobnost, kulturni kontekst i vrijednosti. Upravo zato nastaju i određene poteškoće. Može li prevoditelj, rođen i odrastao u gradu (»gradsko dijete«), doista prenijeti osjećaje i senzibilitet teksta koji dolazi iz ruralnoga okruženja? Može li psalme vjerodostojno prevesti netko tko nikada nije osjetio potrebu da izrazi svoje misli u stihovima? Isto pitanje vrijedi za prenošenje straha i radosti, ljubavi i vjere itd. Problem postaje još složeniji kad uzmemo u obzir da svi naslovnici nisu isti i da ih ne možemo sve svrstati pod isti kalup. Nije isto prevoditi Sveto pismo za liturgijsku upotrebu ili ga učiniti dostupnim onima koji nikada ne dolaze u crkvu. Niti je isto pripremiti studijsko izdanje Svetog pisma s brojnim bilješkama i paralelnim mjestima, ili kao slikovnicu ili strip sa skraćenim tekstom za djecu i mlade. Dakle, prevoditelj mora ne samo razumjeti izvornu poruku nego znati kako je prenijeti različitim naslovniciima danas, svjestan da jedan te isti izraz u različitim konotacijama može imati drugo značenje i da se isti smisao može prenijeti i drugim riječima. Tu je od iznimne važnosti biti svjestan tih uvjetovanosti i ne ograničiti razumijevanje izvornoga teksta svojim doživljajem i razumijevanjem smisla.

Bez obzira na obuhvatnost tih kompetencija, one ipak nisu dovoljne za prevođenje Svetog pisma kao Božje Riječi. Kao minimum potrebno je uzeti još u obzir Božje autorstvo ili nadahnuće Svetog pisma i svrhu, to jest ono što se želi postići kod svojih slušatelja i čitatelja.

Kad govorimo o teologiji biblijskog prijevoda, ne možemo zaobići utjelovljenje. Kao što se vječni Logos utjelovio, postao čovjekom, tijelom, a Bog nevidljiv postao vidljivim, jednim od nas, tako je i vječna Božja riječ postala ljudskom riječju, definiranom gramatikom i pravopisom te obilježenom, a ujedno

i ograničenom konkretnim jezičnim oblicima i značenjem. Riječ Božja utjelovljuje se u slabost ljudskih jezika kako bi je svi mogli upoznati, u svim oblicima (Dondi 2022, 277). No njezino utjelovljenje ne znači njezinu »smrt«, nego upravo suprotno, a to je novi način bivstvovanja. Na taj način prijevod kao da nastavlja Božju objavu. No pod jednim uvjetom, a to je da predaje (pruža) Božju riječ, a ne svoju. Kako bi to ostvario, prevoditelj mora postati nevidljiv, a to može ostvariti samo ako ne nameće svoje razumijevanje izvornika, svoje shvaćanje pravopisa, svoju sliku Boga, Krista i Crkve, svoje ideje pravednosti, moralnosti, grijeha i spasenja, te se posveti zadaći učiniti razumljivim drugima to što je sam spoznao. Drugim riječima, prevoditelj kao da mora ostati u sjeni izvornika, pazeći da njegovo znanje ne ukloni objektivne poteškoće u tekstu, a njegovo nerazumijevanje da ne postane dodatnim teretom za čitatelja.

Prevoditelj se mora uhvatiti u koštac s utjelovljenjem Riječi koja već u izvorniku ne može obuhvatiti svu dubinu otajstva, a tim se svakim prijevodom udaljava sve više i više od originala. K tomu on može ovisiti i o najbanalnijim sitnicama jer nazočnost ili nedostatak nekog zareza ili točke, naglaska ili razmaka, može promijeniti ne samo značenje nego i cjelokupan ton poruke koju tekst prenosi, a on mora jasno formulirati i poruku koju Autor teksta – Bog – želi prenijeti svakom čovjeku. Ta je poruka da je kraljevstvo Božje blizu te da je potrebno promijeniti smjer mišljenja i u potpunosti izgraditi svoj život na evanđeoskoj poruci. Zadatak da prenese ne samo vjeru i njezin sadržaj nego i moralne posljedice poruke možemo nazvati poslanjem prevoditelja, njegovom službom na koristi zajednice vjernika. Poruka spasenja mora biti prenesena vjerno, no mora biti također dostupna i razumljiva onomu koji je sluša jer inače ne uspijeva pustiti korijenje i donijeti plodove.

Na taj način sam prevoditelj postaje posrednik između utjelovljene Riječi u ljudske riječi i današnjeg čovjeka koji govori drukčije, misli drukčije, razumije drukčije i drukčije djeluje. No kako bi mogao ostvariti to posredništvo, on sam mora biti čovjek molitve i teolog. Ne samo u smislu usvojenog znanja iz svih grana teologije nego ponajprije svjestan da on sam mora rasti u razumijevanju Božje riječi, zahvaljujući egzegezi i istraživačkom radu, no ne manje i svakodnevnoj molitvi i meditaciji.

Zaključak

Primjeri različitih prijevoda Svetog pisma pokazuju da je svaki prijevod ujedno i stvaranje originalnog teksta pa je time čin koji sa sobom nosi određen rizik. No upravo prihvaćanje tog rizika – otvorenost novim izazovima i razli-

čitim čitateljima – daje prijevodu njegovu vrijednost. Prevoditelj se u tom procesu pojavljuje kao posrednik između utjelovljene Riječi i konkretnog čovjeka današnjice, sa svim njegovim jezičnim, kulturnim i teološkim obzorima.

Analiza je pokazala da se prijevod Svetog pisma ne može svesti isključivo na filološki točan i stilski uspješan prijenos značenja. Da bi doista bio nositelj Božje riječi, prijevod mora biti utemeljen na poznavanju izvornih jezika i konteksta, ali i duboko prožet vjerom, teološkom osjetljivošću, duhovnim iskustvom i autentičnim osobnim odnosom s Bogom. U toj se sintezi znanstvenih kompetencija i vjerničke poniznosti otvara mogućnost da prijevod postane put Božje riječi do današnjeg čovjeka – riječ koja potiče obraćenje i donosi spasenje.

Zato se prijevod Svetog pisma ne smije shvatiti isključivo kao stručni pothvat nego i kao služba crkvenoj zajednici. Prevoditelj ne smije postati važniji od poruke koju prenosi, nego mora ostati u sjeni teksta – ne namećući vlastite predodžbe o Bogu, Crkvi ili spasenju – već vjerno i ponizno posredovati ono što je u tekstu prepoznao kao riječ Božju upućenu svima, no ponajprije njemu samomu.

Na kraju vrijedi istaknuti jedan paradoks: svaki prijevod ima svoj početak, ali se čini da nikada nema svoj kraj. Je li moguće »završiti« započeti prijevod? Ili se on – poput života – nastavlja dok god smo spremni slušati Kristove riječi i vršiti ih (Mt 7,26) prenoseći ih u život. Jer pravi prijevod Božje riječi ne odvija se samo između hebrejskoga ili grčkoga i hrvatskoga jezika, nego između riječi koju smo čuli, teksta koji smo pročitali i života koji živimo, a Sveto pismo treba prevesti ne samo iz hebrejskoga ili grčkoga na hrvatski nego iz teksta u život.

Popis kratice

DF = Dudin i Fućakov Novi zavjet (1973., 1994., 2015.)

Gs = Gusićev Novi zavjet (1810., 2018.)

HSP = Hrvatski standardni prijevod Biblije (2024.)

KoK = Knjiga o Kristu (2000.)

KtB = Katančičeva Biblija (1831., 2011.)

MrB = Martinjakova Biblija (2005.)

Rp = Rupčićev Novi zavjet (1967., 2023.)

Rs = Raspudićev Novi zavjet (1987.)

SHP = Suvremeni hrvatski prijevod (2019.)

ŠkB = Škarićeva Biblija (1858.)

ŠrB = Šarićeva Biblija (1941., 2007.)

vžB = Varaždinska Biblija (2012.)

Zd = Zagodin Novi zavjet (1925.)

zgB = Zagrebačka Biblija (1968.)

Popis literature

- Åsberg, Christer. 2007. The Translator and the Untranslatable: A Case of »Horror Vacui«. *The Bible Translator* 58/1: 1–11.
- Babić, Nada. 2018. *Hrvatski prijevodi Novoga zavjeta od 20. stoljeća*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Barr, James. 1961. *The semantics of biblical language*. Eugene, Oregon: Wipf & Stock.
- Barščevski, Taras. 2023. »Najbolji način prevođenja« Sv. Jeronima u teoriji i praksi prijevoda Svetoga pisma. U: Ivan Bodrožić i Šimun Bilokapić (ur.), *Sanctus Hieronymus Dalmatiae Vir Illustris*, 83–108. Split: Književni krug Split i Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu.
- Bauer, Walter, F. Wilbur Gingrich, W. F. Arndt i Frederick W. Danker. 2021. *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*. Chicago: University of Chicago Press.
- Becker, Oswald. 1989. παρθένος, parthénos, vergine. U: Lothar Coenen, Erich Beyreuther i Hans Bietenhard (ur.), *Dizionario dei concetti biblici del Nuovo Testamento*, 509–511. Bologna: EDB.
- Benzi, Guido. 2014. *La profezia dell'Emmanuele. I testi di Isaia 6-9 tra attesa e avvento della salvezza*. Bologna: EDB.
- Besch, Werner. 2014. *Luther und die deutsche Sprache: 500 Jahre deutsche Sprachgeschichte im Lichte der neueren Forschung*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Biblijski leksikon*. 1972. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Biver-Pettinger, Fränz i Eran Shuali. 2024. *Traduire la Bible hier et aujourd'hui = Translating the bible: past and present*. Strasbourg: Association Presses Universitaires de Strasbourg.
- Bovon, François. 2005. *Vangelo di Luca. Volume 1: Commento a 1,1-9,50*. Brescia: Paideia.
- Brown, Francis, Wilhelm Gesenius, Charles A. Briggs i Samuel Rolles Driver. 1952. *A Hebrew and English lexicon of the Old Testament: with an appendix containing the biblical Aramaic*. Oxford: Clarendon P.
- Bulcke, Michel. 1984. Note: The Translator's Theology. *The Bible Translator* 35/1: 134–135.
- Buzzetti, Carlo. 1973. *La parola tradotta. Aspetti linguistici, ermeneutici e teologici della traduzione della Sacra Scrittura*. Brescia: Morcelliana.
- Buzzetti, Carlo. 2001. *Traduzione e tradizione. La via dell'uso-confronto: oltre il biblico traduttore traditore*. Padova: Messaggero.
- Canton, William. 1910. *A history of the British and Foreign Bible Society*. London: John Murray.
- Cifrak, Mario. 2018. Hrvatske tiskane Biblije od Katančića do danas. U: Božo Lujčić (ur.), *Hrvatski standardni prijevod Biblije. Tradicijska podloga, lingvistička načela i prevedeni tekstovi*, 23–49. Zagreb: Hrvatsko biblijsko društvo.

- Commissione teologica internazionale. 2012. Teologia oggi. Prospettive, principi e criteri. (29. XI. 2011). U: https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_cti_doc_20111129_teologia-oggi_it.html (pristupljeno 12. VI. 2025.).
- Conferencia Episcopal, Española. 2016. *Sagrada Biblia*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos.
- Conferenza episcopale italiana. 2008. *La Sacra Bibbia*. Roma: Conferenza episcopale italiana i Unione editori e librai cattolici italiani.
- Črnivec, Matjaž. 2010. Theology of Translation. U: <https://matjazcrnivec.net/2010/03/17/theology-of-translation/> (pristupljeno: 24. IX. 2024.).
- Crystal, David. 2011. *Begat: the King James Bible and the English language*. New York: Oxford University Press.
- DaDon, Agnes E. i Kotel DaDon. 2019. Značenje i prednost proučavanja židovske Biblije na biblijskom hebrejskom jeziku. *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja* 17/2: 369–392. <https://doi.org/10.31192/np.17.2.9>.
- de Vries, Lourens. 2016. The Book of True Civilization: The Origins of the Bible Society Movement in the Age of Enlightenment. *The Bible Translator* 67/3: 331–350. <https://doi.org/10.1177/2051677016670231>.
- Dondi, Marco. 2022. *Il dono delle lingue. Per una Teologia della traduzione*. Riga: Edizioni Sant'Antonio.
- Drugi vatikanski koncil DV. 2008. Dei Verbum. Dogmatska konstitucija o Božanskoj objavi (18. XI. 1965.). U: Drugi vatikanski koncil, *Dokumenti*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Eco, Umberto. 2024. *Dire quasi la stessa cosa. Esperienze di traduzione*. [ebook]. Milano: La nave di Teseo Editore.
- Einheitsübersetzung der Heiligen Schrift: die Bibel*. 1980. Stuttgart, Klosterneuburg: Katholische Bibelanstalt; Deutsche Bibelstiftung; Österreichisches Katholisches Bibelwerk.
- Ellingworth, Paul. 2002. Theology and Translation: A Survey and a Proposal. *The Bible Translator* 53/3: 302–307. <https://doi.org/10.1177/026009350205300302>.
- Véronique Ferrer i Jean-René Valette (ur.). 2017. *Écrire la Bible en français au Moyen Âge et à la Renaissance*. Genève: Droz.
- Gibellini, Pietro. 2011. Bibbia, cristianesimo e letteratura italiana. Uno sguardo d'assieme. U: Tiziana Piras (ur.), *Gli scrittori italiani e la Bibbia*, 13–28. Trieste: EUT.
- Greenberg, Blu. 1985. Marriage in the Jewish Tradition. *Journal of Ecumenical Studies* 22/1: 3–20.
- Hasel, Gerhard F. 1996. Zaleđa za razumijevanje Biblije. *Biblijski pogledi* 4/2: 121–142.
- JAZU. 1904 – 1910. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 6: Lekenički – moračice. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.
- JAZU. 1924 – 1927. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 9: Ondje – Plančić. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.
- JAZU. 1935. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 11: Posmrtnik – Prikladaće. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

- JAZU. 1956 – 1958. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 16: Spasti – Sunce. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.
- JAZU. 1973. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 21: Visokorođen – Zaklađe. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.
- JAZU i Zavod za jezik IFF – Zagreb. 1988. Božidar Finka (ur.). *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*. Knjiga druga, svezak 4.: hiršavski – kalati. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Jelaska, Zrinka. 2022. Imena i skraćenice hrvatskih biblijskih prijevoda. U: Taras Barščevski, Zrinka Jelaska i Nada Babić (ur.), *Bibliana. Hrvatski prijevodi Biblije*, 447–477. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Kršćanska sadašnjost.
- Jelaska, Zrinka i Nada Babić. 2022. Hrvatski biblijski stil. U: Taras Barščevski, Zrinka Jelaska i Nada Babić (ur.), *Bibliana. Hrvatski prijevodi Biblije*, 279–303. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Kršćanska sadašnjost.
- Jelaska, Zrinka i Taras Barščevski. 2022. Popis imena hrvatskih biblijskih prijevoda i njihovih skraćenica. U: Taras Barščevski, Zrinka Jelaska i Nada Babić (ur.), *Bibliana. Hrvatski prijevodi Biblije*, 478–483. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Kršćanska sadašnjost.
- Jembrih, Alojz. 2012. »Vrhovčeva Biblija« - Je li joj se iznova u trag ušlo? *Kairos* 6/1: 89–101.
- Jeronim. 1990. Ad Pamachium. De optimo genere interpretandi. U: Josip Bratulić (ur.), *Sveti Jeronim. Izabrane poslanice*, 109–124. Split: Književni krug.
- Johnson, Luke Timothy. 2004. *Il Vangelo di Luca*. Leumann (TO): Elle Di Ci.
- Klinghardt, Matthias. 1999. Prayer Formularies for Public Recitation. Their Use and Function in Ancient Religion. *Numen* 46/1: 1–52.
- Knežević, Ruben. 2019. *Hrvatski bezimprimaturni biblijski prijevodi*. Zagreb: Teološki fakultet »Matija Vlačić Ilirik«.
- Kreuzer, Siegfried. 2015. *The Bible in Greek: Translation, Transmission, and Theology of the Septuagint*. Atlanta: SBL Press.
- Lapide, Pinchas. 2000. *Bibbia tradotta Bibbia tradita*. Bologna: EDB.
- Legrand, Lucien. 1981. *L'annonce à Marie (Lc 1, 26-38). Une apocalypse aux origines de l'Évangile*. Paris: Cerf.
- Maggioni, Bruno. ⁵1999. *Le parabole evangeliche*. Milano: Vita e pensiero.
- Metzger, Bruce M. ²1994. *A Textual Commentary On The Greek New Testament*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft i United Bible Societies.
- Muller, Paul-Gerhard. 1974. La parola tradotta. Aspetti linguistici, ermeneutici e teologici della traduzione della Sacra Scrittura. *Biblische Zeitschrift* 18/2: 287–288.
- National Council of the Churches of Christ in the United States of America. 2021. *Holy Bible: New Revised Standard Version*. Peabody, Massachusetts: Hendrickson.
- Nida, Eugene A. 1964. *Toward a science of translating*. Leiden: Brill.
- Papinska biblijska komisija TBC. 1995. Tumačenje Biblije u Crkvi. Govor pape Ivana Pavla II. i dokument Papinske biblijske komisije (15. IV. 1993). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

- Parola del Signore*. 2000. La Bibbia: traduzione interconfessionale in lingua corrente: nuova versione NT. Leumann (Torino), Roma: Elle Di Ci i Alleanza biblica universale.
- Popović, Anto. 2016. *Grčko-hrvatski rječnik Novoga zavjeta sa statistikom grčkih riječi*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Pronk, Tijmen. 2012. Odakle su nam emocije? (O etimologiji i semantičkom razvoju hrvatskih riječi koje se odnose na emocije). U: Amir Kapitanović (ur.), *Poj željno! Iskazivanje i poimanje emocija u hrvatskoj pisanoj kulturi srednjega i ranoga novoga vijeka*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje (IHJJ).
- The Revised English Bible*. 1989. Oxford, England, New York: Oxford University Press i Cambridge University Press.
- Rossé, Gérard. 2012. *Il vangelo di Luca. Commento esegetico e teologico*. Roma: Città nuova.
- Secretariat for Promoting Christian Unity, i United Bible Societies 1987. Guidelines for Interconfessional Cooperation in Translating the Bible. *Information Service* 65: 140–145.
- Skok, Petar. 1971. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knjiga prva: A – J. Zagreb: JAZU i Globus.
- Skok, Petar. 1972. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knjiga druga: K – poni. Zagreb: JAZU: Globus.
- Skok, Petar. 1973. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knjiga treća: poni – Ž. Zagreb: JAZU: Globus.
- Steiner, George. ³1997. *After Babel: Aspects of Language and Translation*. London; New York: Oxford University Press.
- Stock, Klemens. ²1994. *Discorso della montagna Mt. 5-7. Le beatitudini*. Roma: Editrice Pontificio Istituto Biblico.
- Tångberg, Arvid K. 1973. Linguistics and Theology: An Attempt to Analyze and Evaluate James Barr's Argumentation in The Semantics of Biblical Language and Biblical Words for Time. *The Bible Translator* 24/3: 301–310.
- Tov, Emanuel. ⁴2015. *Textual criticism of the Hebrew Bible, Qumran, Septuagint*. Leiden – Boston: Brill.
- Tsevat, Matitiah. 1988. הָלֵלָה (b^hlûlâ, b^hlûlîm). U: Johannes G. Botterweck i Helmer Ringgren (ur.), *Grande lessico dell'Antico Testamento, 1777–1790*. Brescia: Paideia.
- Venuti, Lawrence. 1992. *Rethinking translation: Discourse, Subjectivity, Ideology*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika*. 2015. Ljiljana Jojić (gl. ur.), Anuška Nakić, Nada Vajs Vinja i Vesna Zečević (ur.). Zagreb: Školska knjiga.
- Wendland, Ernst R. 2002. »Theologizing« in Bible Translation with Special Reference to Study Notes in Chichewa. *The Bible Translator* 53/3: 316–330. <https://doi.org/10.1177/026009350205300304>.
- Werner, Eberhard. 2011. *Bibelübersetzung in Theorie und Praxis: eine Darstellung ihrer Interdisziplinarität anhand der Ausbildungspraxis*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač.
- Zagoda, Franjo. 1930. Dimitrije Stefanović, Četiri Jevanđelja, Britansko i inostrano društvo, Beograd, 1929. *Bogoslovska smotra* 18/4: 503–506.
- Zovkić, Mato. 2012. Navještenje Mariji u Lukinoj teološkoj viziji (Lk 1,26-38). *Vrhbo-snensia* 16/2: 345–363.